

Bolgár Dániel

JOBB MÓDÚ ZSIDÓK, MAGASABB KERESZTÉNYEK

A zsidók és keresztények közötti jóléti egyenlőtlenségek a modern Magyarországon

Ha van a társadalomtudományos és egyáltalán a társadalomról való gondolkodásnak klasszikus, ám meggyőző megfejtést mindmáig nélkülöző rejtvénye, akkor a zsidók és keresztények közötti modern társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatának problémája az. Engem is ez foglalkoztat, ezúttal mégsem erről fogok beszélni. Ugyanis jóval kevesebb figyelmet szentelt ez az évszázados diskurzus annak, hogy miben mutatkoznak meg egyáltalán azok az egyenlőtlenségek, amelyeknek mindenki az okát keresi, hiszen ezek megismeréséhez nincs szükség komoly tudósokra, kifinomult elméletekre. Minden óvodát végzett ember tudja: a zsidók okosabbak és gazdagabbak a keresztényeknél, jó munkájuk, valamint mindenféle diplomájuk van. Vagy kevésbé óvodásan fogalmazva: a zsidók szellemi, iskolázási, munkaerőpiaci és jóléti előnyöket élveznek, élveztek. Úgy vélem azonban, mindezt a szakirodalomban meglehetősen felületes ismeretanyag támasztja alá, ezért úgy éreztem, célszerű lenne szisztematikusan végiggondolni, milyen volt az egyenlőtlenségek szerkezete és mekkora volt a mértékük Magyarországon a 19. század végétől a holokausztig tartó időszakban.

Szemlém eredményét semmiképp sem tudom teljességében ismertetni. Legyen elég annyi, hogy leleményeim több tekintetben jelentősen eltérnek a köztudomástól. Legvilágosabban a zsidók és keresztények foglalkozásszerkezetének különbözősége rajzolódik ki. A zsidó túliskolázás tézise akkor is igazolódik, ha minden lehetséges ellenvetést figyelembe veszünk (ezek közül a legismertebb, hogy a zsidók iskolázottsága talán nem is felekezeti hovatartozásuk, hanem egyszerűen jellegzetes osztályhelyzetük folyománya). Nincs viszont semmilyen egyértelmű bizonyíték arra, hogy a zsidók bárhol a világon szellemi fölényben lettek volna. Az IQ-tesztek, a Nobel-díjasok lajstromai és a nagy mértékű zsidó hozzájárulást a nemzeti kultúrához, nyugati civilizációhoz igazolni igyekvő névsorok azonban igenis alátámasztanak egy másik, igen fontos egyenlőtlenséget, tudniillik azt, hogy a zsidó ész reputációja kiemelkedő volt. Vagyis, ha nem is tudjuk a zsidókról, hogy okosabbak voltak-e, az tény, hogy okosabbnak ismerték el őket. Legfőképpen pedig az egyenlőtlenségek a közhelyes felfogással ellentétben nem egyszerűen zsidó fölényt jelentenek, hanem sok területen tetemes zsidó hátrány mutatkozik szisztematikusan.

Tanulmányom ezúttal csupán az egyenlőtlenségek egyetlen válfajával foglalkozik. A zsidók és keresztények között a jövedelemben és a hosszabb távon felhalmozott jövedelemben, azaz a vagyonban jelentkező különbségek alakulását igyekszem alaposabban körüljárni. E téren már a közvélekedés is ellentmondásos. A sztereotip zsidó ugyanis gazdag. Kivéve, amikor szegény. A zsidókérdés-diskurzus felvilágosult változata, amely voltaképp a zsidók (állam)polgárosodásával

kapcsolatos kétségeknek, aggodalmaknak adott hangot, egy olyan zsidót képzelt el tipikusként, aki civilizálatlan, bárdolatlan viselkedésű, vallása nem több sötét tudatlansággal terhelt babonáságnál, elzárkózó, teste mocskos, szaga és látványa visszataszító, szokásai undorítóak, ráadásul még anyagilag is tehertétel a nemzetnek: nyomorog és koldul. Ez az, amit németül Betteljudének hívtak. Akárcsak a trópusok vadembere, csak hogy itt van, és híján van a vadember bármely nemességének.¹ A zsidó pauperizmus témája a beilleszkedési diskurzus háttérbe szorulásával halványult valamelyest, de az Ostjude figurájában azért tovább élt.² És alighanem zsidó részről is létezett valami hasonló sztereotípa. Gondoljunk csak a hagyományos zsidó adomák tipikus alakjára, a snorrerre.³ A huszadik századra, ahogy az egyenlőtlenségek, a térfoglalás témája előtérbe került, a diskurzus résztvevői elővettek egy ugyan régire visszanyúló, ám másodrendű hagyományt: a zsidó közkepe megtollasodott, „rothschildizálódott”⁴, és ezzel együtt jelenléte immár nem civilizációs, hanem hatalmi problémává vált.⁵ A zsidót az esetek döntő többségében már (ahogy mindmáig) szivarozó bankokrataként, merő passzióból világuralomra törő, titkos összeesküvést szövő tőzsdecápaként, némelyek kizsákmányoló nagytyókésként, vagy – a legkorrektebb megfogalmazásban – vagyonos polgárként emlegették.

Vajon melyik felfogás anyagi vonatkozása állt közelebb az igazsághoz? A történészek rendre a „rothschildizált” kép realitása mellett voksolnak, amit úgy próbálnak meg alátámasztani, hogy a nagy emberek nagy jólétére figyelnek, vagyis igazolják, hogy a leggazdagabbak közt a zsidók erősen felülreprezentáltak voltak: impresszív adatsorokat mutatnak be a zsidóknak a legnagyobb adófizetők közötti képviseléről,⁶ illetve a döntéshozó üzleti elitben való részvételéről,⁷ vagy legtöbbször csak példálózó jelleggel megemlítenek néhány zsidó kézben lévőnek ítélt nagybankot, vállalatóriást. Nagy kár, hogy ezek az állítólagos evidenciák valóban nem jelentenek többet benyomásnál, hiszen az egyenlőtlenségről csak a legszűkebb felső réteg körében informálnak, sem az átlagok, sem az eloszlások közötti zsidó–keresztény különbségről nem árulkodnak.⁸ Egyszerű szavakkal: hiába volt annyi izraelita bankokrata, ha esetleg még több volt a zsidó koldus.

Úgy látszik, a történészeknek – szokás szerint – semmi okos nem jutott eszébe, de talán majd a kortárs megfigyelők kiegészítenek bennünket. Mindenekelőtt a zsidóüldözés gazdasági vonatkozásaival foglalkozó *Kádár Gábor – Vági Zoltán*⁹, illetve *Ungváry Krisztián*¹⁰ munkáiból ismerhetjük azoknak a Horthy-korszakban működő, nagy tekintélyű, az első kivételével antiszemita statisztiz-

¹ Derek Jonathan Penslar 2001: 35–42.

² Steven A. Aschheim 1982: 3–31.

³ Lásd például *Ungár Richárd* (2006) történeteit.

⁴ Derek Jonathan Penslar 2001: 42–49.

⁵ Aligha lehet jobb példát hozni erre a nagy átalakulásra *Kossuth Lajos*énál, aki életpályáján belül váltott egyik beszédmódról a másikra. 1832-ben még zempléni politikusként „bitang, kóborló zsidók özönéről beszélt” (*Kossuth Ferenc* 1966: 236–239.). 1844-ben, a Pesti Hírlapban *Fábián Gábor*, majd *Löv Lipót* cikkéhez írt szerkesztői megjegyzéseiben az elzárkózólagos zsidó életvitel, szokásrend megváltoztatásához kötötte a politikai emancipáció sikerét (*Fábián Gábor* 1844; *Löv Leopold* 1844). 1882 októberében, a tiszaezlári ügy kapcsán Helffy Ignáchoz írott levelében (*Kossuth Ferenc* 1902: 525–528.) viszont már a vérvádlók elméjének középkorias borultsága veszélyeztette értelmezése szerint a civilizációt és a politikai közösséget, nem a zsidóké. Ők már egész más miatt voltak érdekesek: pozíciójuk immár „bizonyos közigazgatási és társadalmi bajok” tünete, vagyis az ország gazdaságának rossz állapota hozta létre a zsidók gazdagságát. A régi felvilágosult megvetés *Kossuth*nál már hangsúlyozottan csak az „idegen zsidóknak” járt, tehát azoknak, akiket mások galíciánereknek, Ostjudéknak neveztek.

⁶ Országosan lásd *Schweitzer Gábor* 2005, valamint számos lokális kutatás foglalkozott a kérdéssel.

⁷ *William O. McCagg* 1972; *Lengyel György* 1993.

⁸ Hozzám hasonló logika mentén kritizálja ezeket a méréseket *John Komlos* 1992.

⁹ *Kádár Gábor – Vági Zoltán* 2004: 22–26.; *Kádár Gábor – Vági Zoltán* 2005: 24–26.; – *Kádár Gábor – Vági Zoltán* 2001: 25–26. – kevésbé részletdúsan tárgyalja ugyanezt.

¹⁰ *Ungváry Krisztián* 2013: 39–59.

tikusoknak (*Fellner Frigyesről, Matolcsy Mátyásról és Kovács Alajosról* van szó) a szakszerű számításait, amelyek a holokauszt előtt megkísérelték felbecsülni, mekkora volt a megelőző évtizedekben a zsidók részesedése a nemzeti vagyonból és jövedelemből Magyarországon. Én megpróbáltam filológiai erőfeszítést nem kímélve utánajárni ezeknek a méréseknek. Az eredmény elkésztő. Itt csak kutakodásom végeredményét tudom ismertetni: az említett becsléseknek egyik része egyszerűen sosem létezett, csupán a történetírók konfabulálták azokat, másik részük pedig nem ok- és szakszerű mérlegelés útján készült, hiszen hivatalos statisztikai adatgyűjtés a tárgyra vonatkozóan nem folyt, hanem csak úgy a szív érzése alapján, pusztán számszerűen fogalmazták meg az antiszemita vágyálmokat a reménybeli zsákmányról.¹¹ Így hát ezekre a számokra annyira sem hagyatkozhatunk, mint amennyire a kutya bízhat a vacsorájában, egyszerű dajkamesékről van szó.

Az adóztatott gazdagság

Úgy tűnik tehát, nekünk kell kialakítanunk azt a mérőeszközt, helyettesítő változót, amivel a jövedelmi egyenlőtlenségek kirajzolhatóak. A felekezeti egyenlőtlenségek szociológiájának nagy klasszikusai *Max Weber*¹², *Werner Sombart*¹³ vagy *Arthur Ruppin*¹⁴ mindenesetre az adózással kísérletezett, úgyhogy követem őket. A modern Magyarországon az egyház- és hitközségeknek fizetett adó volt az egyetlen olyan adónem, amelynek adatai nemcsak a vagyoni-jövedelmi elitről informálnak, és elérhetőek felekezeti bontásban. Az egyébiránt felettebb heterogén, sok helyütt nem is pénzbeni felekezeti adófizetésnek a 19. század végén *Fellner Frigyesnek*¹⁵ és *Halmos Károlynak*¹⁶ köszönhetően ismerjük a szélsőértékeit. Az ország „legolcsóbb” zsidó hitközsége tizenhatszor annyi hitközségi adót szedett, mint amennyit a „legolcsóbb” görögkeleti, és még a zsidók után a legnagyobb minimumot kivető unitáriusok is csak az izraelita minimum körülbelül háromötödére tartottak igényt. A maximumok esetében még feltűnőbb a különbség: a „legdrágább” zsidó hitközség évente családonként tízszer annyi adót szedett, mint a második helyezett felekezet egyházközsége, és több mint hatvanhatszor annyit, 400 pengő forintot, mint az utolsó helyezett keresztény felekezeté.¹⁷

Pontos adózónkénti átlagértékeket csak az 1930-as évek közepétől, a pénzügyminisztériumi adóstatistikákból tudtam számítani. Az egyszerűség kedvéért a különböző keresztény felekezetek átlagadóit nem mutatom be, csak azt ismertetem, mekkora summákat teljesítettek a hitközségeik felé a zsidók a keresztényekhez mérten.

¹¹ Ennek bizonyítására lásd *Bolgár Dániel* 2014.

¹² *Max Weber* 1995: 26.

¹³ *Werner Sombart* 1911: 218–221.

¹⁴ *Arthur Ruppin* 1934: 151–152.

¹⁵ *Fellner Frigyes* 1895.

¹⁶ *Halmos Károly* 2009.; *Halmos Károly* 2013. – *Halmos Károly* a felekezeti adózás megyénkénti szélsőértékeiről a pénzügyminisztériumi adatokból készített adatbázisát is a rendelkezésemre bocsátotta, amit hálással köszönök.

¹⁷ *Fellner Frigyes* 1895: 538–540.; *Halmos Károly* 2009: 511.

Év	Zsidók fejenkénti adója
1933.	817
1934.	733
1935.	701
1936.	681
1937.	736
1938.	745
1939.	719
1940.	742
1941.	762

1. táblázat. A zsidók felekezeti adójának mértéke a keresztényekhez képest (1933–1941) (egy keresztény adózóra eső átlagos adó = 100)¹⁸

A különbség tehát óriási, a zsidók hét-nyolcszor annyit adtak be adózónként a gyülekezetük kasszájába, mint keresztény szomszédaik a sajátjukéba, és az egyenlőtlenség a zsidótörvények hatására sem csökkent, sőt mintha inkább növekedési tendenciát mutatna.

Ez azonban nem jelenti, hogy a zsidók és keresztények közti jövedelmi egyenlőtlenség ilyen óriási mértékű lett volna. Mindezt onnan tudhatjuk, hogy 1933-tól az országos adóstatistikák már arról is közöltek táblázatokat, hogy oszlanak meg felekezetenként az egyházi adó kulcsai, az állami egyenes adó vagy egyes egyenes adófajták hány százalékában vetették ki. Tény, hogy a zsidó hitközségek döntő többsége – sokkal nagyobb hányad, mint a keresztényeknél – nem az állami adó százalékában szabta ki a terhet, amivel nem tudott mit kezdeni a statisztika. De még ha csak az ismert, az államigazgatás szempontjából értelmezhető kivetési kulcsokkal dolgozó gyülekezeteket vizsgáljuk is, akkor is szépen kirajzolódik az, amit megfigyelni szeretnénk. A kilenc éves periódus adatait összevontam, a hivatalos statisztika adókulcs-kategóriáit megtartottam, majd megnéztem, hogy az ismert esetek hány százaléka melyik tartományba esik.

2. táblázat. A felekezeti adó kulcsainak megoszlása (1933–1941)¹⁹

Adókulcs (az állami egyenes adók %-ában)	Keresztény egyházközségek száma	Keresztény egyházközségek megoszlása (%-ban)	Zsidó hitközségek száma	Zsidó hitközségek megoszlása (%-ban)
–10%	7 006	39,2%	94	19,5%
11–20%	3 584	20,1%	71	14,7%
21–30%	2 553	14,3%	65	13,5%
31–40%	1 352	7,6%	17	3,5%
41–60%	1 553	8,7%	43	8,9%
61–80%	816	4,6%	55	11,4%
81–100%	750	4,2%	128	26,5%
101–150%	162	0,9%	9	1,9%
151–200%	32	0,2%	0	0%
200– %	19	0,1%	1	0,2%
Összesen	17 827	100,0%	483	100,0%

A keresztény közösségek több mint kétharmadát tehát alacsony (20% alatti) adókulcs terhelte, míg a zsidó közösségeknek csak az egyharmadát. A keresztény községeknek összesen egytizede

¹⁸ Forrás: N. N. 1933: 49–50.; N. N. 1934: 42–43.; N. N. 1935: 296–297.; N. N. 1936: 370–371.; N. N. 1937: 390–391.; N. N. 1938: 390–391.; N. N. 1939: 422–423.; N. N. 1940: 460–461.; N. N. 1941: 448–449.

¹⁹ Forrás: N. N. 1933: 49–50.; N. N. 1934: 42–43.; N. N. 1935: 296–297.; N. N. 1936: 370–371.; N. N. 1937: 390–391.; N. N. 1938: 390–391.; N. N. 1939: 422–423.; N. N. 1940: 460–461.; N. N. 1941: 448–449.

kényszerült magas (60% feletti) kulcs szerint fizetni, a zsidóknak négytizede. A relatíve roppant erőteljes kultuszjáradék-fizettetés tehát minden kétséget kizáróan elsősorban a zsidó hitközségeknek az egyházközségeknél fokozottabb „adóéhségének” következménye volt.

A felekezeti adózásban kimutatott roppant eltérés közvetve mégis utal a zsidók kétségtelen jövedelmi előnyére. Azt jelenti ugyanis, hogy az állami adók megfizetése után ők még mindig képesek voltak kiegyenlíteni a tetemes hitközségi adókat. Vagyis az igazolt teherbíró képességük jóval nagyobb volt a keresztényekénél.²⁰ A zsidók átlagos jövedelemszintje tehát minden jel szerint magasabb volt, mint a keresztényeké, ám a jövedelemeloszlásról, vagyis arról, hogy a zsidóság egészét jellemzi-e ez a fölény, még mindig nem tudunk semmit.

A testet öltött jó mód²¹

Hogyan oldjuk fel ezt a problémát? Ötletem egyszerű: mérjük meg, hogy a zsidóknak vagy a keresztényeknek volt-e nyugább a teste! Az immár több évtizedes múltra visszatekintő, de a magyarországi történettudományban mindeddig kevés visszhangot keltő,²² kutatásokat pedig egyáltalán nem generáló antropometrikus megközelítést hívom tehát segítségül. A kliometria szerves részét képező antropometrikus történetírás eredetileg azért vállalkozott az emberi test méreteinek (illetve ezek időbeli változásának), mindenekelőtt a magasságnak a feldolgozására, hogy megírhasa a pénztelenek (kisemberek, nők, rabszolgák) jólétének történetét, ugyanis egy nagyobb populáció átlagos magassága a magzati kortól egészen húsz, huszonhárom éves korig megevert ételmiszer, tehát a kalóriák, de különösen a fehérjék mennyiségét (és minőségét) jelzi az energiafelhasználáshoz képest, ez pedig értelemszerűen szoros összefüggésben van a jövedelemszinttel.²³ Ennek megfelelően a zsidó termettel foglalkozó kutatások is az átlagos jövedelemszint indexeként használták a magasságot.²⁴

A testmagasság a jövedelemnek azonban csak tökéletlen mutatója, mivel az evés olyan befektetés, amelynél érvényesül Gossen első törvénye, vagyis a csökkenő határhaszon elve, tehát az egymást követő falatok hozadéka a testmagasság tekintetében csökkenő, egy bizonyos mennyiség felett az étkezés már a magasságot egyáltalán nem, csak a zsírpárnákat növeli, végül hiába áll esetleg még több étel rendelkezésre, már egy falatot sem tud a táplálkozó lenyelni. Következésképp a gazdagok gazdagságának egy igen jelentékeny része a testmagasságban nem képes testet öltetni, a termet a jó módúak anyagi tehetségét alulbecsülve fejezi ki. Ez a „hibája” azonban most épp kapóra jön nekünk, hiszen ezáltal az antropometrikus megközelítésben eljelentéktelenedik az az immár ismert körülmény, hogy a toplistás gazdagok között a zsidók sokkal nagyobb

²⁰ A tágon értelmezett korszakból hozzáférhető többi töredékes adat, jelesül az 1937. évi budapesti adóstatistika felekezeti bontású információi (*Illyefalvi Lajos* 1939a; *Illyefalvi Lajos* 1939b; *Illyefalvi Lajos* 1939c) vagy a budapesti lakásstatistika (*Karády Viktor* 2008: 101–102.) ugyanezt támasztja alá.

²¹ E fejezet első eredményeit közli és tömören elemzi *Bolgár Dániel* 2013.

²² Talán egyedül *Szántay Antal* ismertetése említhető (*Szántay Antal* 1992), ezenkívül tudomásom szerint csak néhány fordítás és egy interjú jelent meg magyarul a témában.

²³ Az antropometrikus történetírást átfogóan bemutatja *John Komlos* 1989: 23–50.; *John Komlos* 1994a; *John Komlos* 2006a; *John Komlos* 2006b.

²⁴ *John Komlos* 1992.; *Michał Kopczyński* 2011.; *Diethard Aschoff – Martin Hiermeyer* 2009.

arányban képviseltették magukat, így zsidó és keresztények testmagasságának összehasonlításával végre kiderülhet, hogy a szerényebb jövedelmű szélesebb néprétegek körében is megfigyelhető-e a zsidó jövedelmi előny.

Vegyük a kezünkbe végre a mérőszalagot! A századforduló környékén az ország különböző gimnáziumai úgynevezett erőmérési táblákat közöltek az éves testnevelési felmérésekről, jellemzően néhány éven keresztül folyamatosan, amelyben többnyire szerepelt diákonként a testmagasság is, néhol az életkor is évben kifejezve, más gimnáziumoknál ez utóbbi az anyakönyvekből pótolható. Mindezek alapján egyelőre két alföldi (Kecskemét, Makó), egy észak-magyarországi (Gyöngyös), egy dunántúli (Zalaegerszeg) és egy budapesti gimnáziumban, a Tanárképző Intézetében, tehát az ELTE mai Trefort Ágoston Gyakorlógimnáziumában tudtam megmérni, hogy alakult a zsidók és keresztények átlagos testmagassága életévenként.

Előre kell bocsátanom, hogy a vizsgálat érvényességi körét időbeli szűkösségén kívül az is erősen korlátozza, hogy a középiskolások középosztályosodott társadalmán belül mérem a felekezeti egyenlőtlenséget, ezáltal kutatásom elsősorban a századfordulón a gimnáziumi képzésben még csak igen kicsiny mértékben részt vevő falusi keresztény paraszti réteg és a zsidók táplálkozási lehetőségei közti különbséggel nem képes elszámolni.²⁵ Mégis érdemesnek tartom elvégezni a kutatást és értelmezni az eredményeket. Egyrészt a tárgyról egyelőre semmilyen más információ nem áll rendelkezésünkre. Vagyis hiába kevés az, amit e tanulmány elvégez, egyelőre ez minden. Másrészt, amikor a gimnazisták körében mérjük a felekezeti differenciát, akkor egy olyan populációt vizsgálunk, amelyre igaznak tűnik az, ami az ország egészére is igaz, tudniillik hogy a zsidók jellemzően gazdagabbak voltak a keresztényeknél, hiába voltak a zsidók iskolázási esélyei sokkal jobbak.²⁶ Legalábbis erre utalnak a diákok szüleinek foglalkozásszerkezetére vonatkozó kutatások, amelyek szerint a századfordulón már nemcsak a társadalom egészében, de a középiskolák diákságán belül is a zsidók tűnnek magasabb státuszúnak.²⁷

3. táblázat. A zsidó és keresztény diákok testmagassága öt magyarországi gimnáziumban (1896/1897–1913/1914)²⁸

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
15 éves	163,8	694	161,6	237	2,2
16 éves	167,1	852	165,0	301	2,1
17 éves	169,1	724	167,3	246	1,8

Az így kapott eredmények meglepőek a zsidók átlagosan magasabb jövedelemszintjének és a modern sztereotípiáknak a kontextusában, de egybevágunk a korábbi külföldi antropometrikus történeti kutatások eredményeivel, ugyanis a négy gimnáziumi sokaságot egyesítve (3. táblázat) azt kapjuk, hogy korcsoportonként a keresztények körülbelül 2 cm-rel daliásabbak voltak

²⁵ Ezzel a körülménnyel a férfiak általános hadkötelezettsége következtében nem kellene számolni a császári és királyi hadsereg, valamint a honvédség sorozási és katonaillesítési lajstromainak jövőbeli antropometriai feldolgozása esetén. Sajnos azonban ilyen források Magyarországra vonatkozóan csak rendkívül szórányosan maradtak fenn mind a dualista, mind a Horthy-korszakból. – Például HL II. 1357: 48. Az egr 20. honvéd kiegészítő területi parancsnokság iratai. Töredékek.

²⁶ Karády Viktor 2000.

²⁷ A legfontosabb vizsgálatra lásd Karády Viktor 1997: 187–189.

²⁸ Forrás: lásd a 4–8. táblázatot.

átlagosan a zsidóknál, ám mintha a különbség a felnőttkorhoz közeledve csökkenne.²⁹ Vegyük szemügyre most külön-külön a négy középiskola tanulóifjúságát, hogy lássuk, valóban statisztikusan jelentkezik-e a különbség, illetve hogyan alakul az egyenlőtlenség földrajza.

4. táblázat. A zsidó és keresztény diákok testmagassága a Kecskeméti Református Főgimnáziumban (1899/1900–1905/1906)³⁰

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
15 éves	163,3	225	161,5	32	1,8
16 éves	166,3	267	165,7	32	0,6
17 éves	168,7	248	167,3	30	1,4

5. táblázat. A zsidó és keresztény diákok testmagassága a Makói Állami Főgimnáziumban (1896/97–1899/1900.; 1901/1902)³¹

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
15 éves	160,6	68	159,8	12	0,8
16 éves	163,5	82	163,1	26	0,4
17 éves	165,3	66	164,5	12	0,8

²⁹ Vizsgálatom földrajzi értelemben meglehetősen féloldalas, hiszen az ország dunántúli régióját csak egyetlen középiskola képviseli. Ennek orvoslása érdekében feldolgoztam a magyaróvári piarista gimnázium (a diákság túlnyomó többsége katolikus volt, a helyi – mosoni – zsidóság status quo ante irányzatot követett) 1900/1901 és 1902/1903 között rendelkezésre álló erőmérési táblázatait is. Ezeket az adatokat azért nem vonhattam be az összesítésbe, mert 11 és 14 éves kor között teszik vizsgálhatóvá a felekezetek közötti magassági diszkrpanciát, mivel ekkoriban Magyaróváron csak kisgimnáziumi osztályok indultak. A félreérthetetlen zsidó természetbeli lemaradás a gimnazisták körében az országnak ebben a fertályában is jól megfigyelhető.

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
11 éves	139,2	89	134,8	28	4,4
12 éves	142,1	122	139,0	26	3,1
13 éves	147,3	125	144,2	24	3,1
14 éves	151,1	94	145,8	22	5,3

Forrás: *Rappensberger Vilmos* 1901: 53–61.; *Rappensberger Vilmos* 1902: 73–80.; *Rappensberger Vilmos* 1903: 61–68.; GyMSML MF VIII.56.a./86–88. A Magyaróvári Kegyesrendi Gimnázium névkönyvei 1900–1901; 1901–1902; 1902–1903.

³⁰ Forrás: *Katona Mihály* 1900: 106–109., 113–117.; *Katona Mihály* 1901: 72–75., 79–84.; *Katona Mihály* 1902: 42–45., 49–54.; *Katona Mihály* 1903: 41–44., 48–53.; *Katona Mihály* 1904: 78–81., 85–90.; *Katona Mihály* 1905: 49–52., 56–60.; *Katona Mihály* 1906: 73–78., 133–136.; KREL B. I. 10–12. Kecskeméti Református Főgimnázium beirási anyakönyvei 1897/98–1912/13.

³¹ Forrás: *Tóth Sándor* 1897: 66–67.; *Tóth Sándor* 1898: 79–92.; *Tóth Sándor* 1899: 106–121.; *Tóth Sándor* 1900: 110–125.; *Tóth Sándor* 1902: 38–50.; CsML MF VIII. 51. 83–90. Makói Állami Gimnázium névkönyvei 1896/97–1903/1904.

6. táblázat. A zsidó és keresztény diákok testmagassága a Gyöngyösi Állami Főgimnáziumban (1909/1910–1913/1914)³²

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
15 éves	160,7	135	160,9	71	-0,2
16 éves	165,5	199	164,6	103	0,9
17 éves	167,7	161	167,3	68	0,4

7. táblázat. A zsidó és keresztény diákok testmagassága a Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézet Gyakorló Főgimnáziumában („Mintagimnázium”, a mai ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskola), Budapest (1899/1900–1901/1902)³³

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
15 éves	165,2	40	162,2	22	3,0
16 éves	169,5	48	166,0	25	3,5
17 éves	171,1	36	169,2	18	1,9

8. táblázat. A zsidó és keresztény diákok testmagassága a Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban (1902/1903–1912/1913)³⁴

Életkor	Keresztény		Zsidó		Testmagasság-különbség (cm)
	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	Magasság (cm)	Elemszám (fő)	
15 éves	166,8	226	162,2	100	4,6
16 éves	169,9	256	165,4	115	4,5
17 éves	171,4	211	167,3	118	4,1

A táblázatokból több tanulság is adódik. Először, világos, hogy az összesítésben az életkor előrehaladtával megmutatkozó konvergencia a két felekezet testmagassága között csupán optikai csalódás, az egyes intézményekben ilyen nem figyelhető meg.

Másodszor, az összesítésben kirajzolódó magasságkülönbség már egyáltalán nem csak látszat. Egyetlen gimnáziumban, egyetlen életkorban találunk alig érzékelhető zsidó magassági előnyt,

³² Forrás: Németh Illés 1910: 70–73.; Németh Illés 1911: 69–72.; Németh Illés 1912: 77–80.; Németh Illés 1913: 120–122.; Németh Illés 1914: 74–76.; HML VIII–54/5–7. Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium iratai. Főnévkönyvek 1909/1910–1911/1912.; BNJGKI Érettségi anyakönyv 1916–1928.

³³ Forrás: *Badics Ferencz* 1900: 38–39., 46–49.; *Badics Ferencz* 1901: 34–36., 41–44.; *Badics Ferencz* 1902: 43–44., 50–51.; ELTE EL 27/c. 18–19. A Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézet Gyakorló Főgymnasium Névkönyvei 1899/1900.; 1901–1902.

³⁴ Forrás: *Medgyesi Lajos* 1902: 132–136., 146–148.; *Medgyesi Lajos* 1903: 101–104., 115–118.; *Medgyesi Lajos* 1904: 63–66., 77–80.; *Medgyesi Lajos* 1905: 114–117., 126–129.; *Medgyesi Lajos* 1906: 69–72., 81–84.; *Medgyesi Lajos* 1907: 104–107., 116–119.; *Medgyesi Lajos* 1908: 93–96., 105–108.; *Medgyesi Lajos* 1909: 70–73., 84–87.; *Medgyesi Lajos* 1910: 82–85., 95–98.; *Medgyesi Lajos* 1911: 71–74., 84–87.; *Medgyesi Lajos* 1912: 74–77., 87–90.; *Medgyesi Lajos* 1913: 61–64.; 74–77.; ZML VIII. 55. 47–58. A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium névkönyvei. 1901/1902–1912/1913.

két másikban csupán néhány milliméteres, fél centiméternél valamivel kisebb, csekély hátrányt, máskülönben a vidéki gimnáziumok jellemzően a 0,5–1,5 cm-esnek mondható keresztény fölényt hozzák. Mindezt értékelhetjük úgy is, hogy nem valami jelentős a különbség, de az átlagjövedelem vizsgálata által mutatott jelentős zsidó előnyhöz képest, hogy úgy mondjam, kirívónak kellene tekintenünk még az átlagosan egyforma középtermetet is.

Harmadszor, a fővárosi gimnázium tanulóközönsége sajátos mintázatot mutat. Az nem váratlan, hogy – a nagyvárosi életkörülmények, de még inkább a rendkívül előkelő szülői háttér miatt – a diákok itt felekezettől függetlenül magasabbak voltak, mint vidéki társaik. Például egy-egy életkor zsidó mérési eredményei itt mindig jobbak, mint a vidéki zsidóknál, de rendszerint még a vidéki keresztényeknél is. Ám ugyanezek a zsidó tanulók keresztény padtársaiktól még így is három centivel lemaradtak, vagyis a gyakorlógimnáziumban nemcsak az egész diáktársadalom átlagmagassága volt kiemelkedő, de a felekezetek közti egyenlőtlenség is.

Negyedszer, a zalaegerszegi gimnázium tanulói ifjúsága kivételt képez abban a tekintetben, hogy itt nemcsak a többi vidéki gimnáziumhoz, de még a budapesti mintagimnáziumhoz képest is magasnak számítottak a tanulók, ami esetleg az országon belüli ismeretes nyugat–kelet jóléti lejtő következménye. A kiemelkedő átlagmagasság azonban itt sem jelentette azt, hogy a zsidó–keresztény egyenlőtlenség aránya ebben a gimnáziumban kisebb lett volna. Sőt itt alakult ki a legnagyobb, alighanem már szabad szemmel is érzékelhető különbség a keresztények javára. A keresztények itt jellemzően 4,5 centiméteres magaslatról tekinthettek le zsidó társaikra.

Ötödször, nemigen vehetünk észre értelmezhető összefüggést aszerint, hogy az egyes iskolákban melyik keresztény felekezet volt a túlnyomó (Kecskeméten a reformátusok, Gyöngyösön és Zalaegerszegen a katolikusok, Makón a protestánsok és a katolikusok is nagy számban látogatták a gimnáziumot) és melyik zsidóságon belüli vallási irányzat volt többségben az adott városban (Makón az ortodox, Gyöngyösön a status quo ante, Kecskeméten és Zalaegerszegen a neológ hitközség volt hegemón). Az egyenlőtlenségek tehát összetettek, összefüggnek az urbanizációval és az osztályhelyezettel is, de az egyik határvonal minden jel szerint a zsidók és keresztények között húzódtott.

A zsidók és keresztények közötti termetbeli különbségre, tehát arra, hogy a jelek szerint átlagosan magasabb jövedelmekkel rendelkező csoport jellemzően alacsonyabb volt, vagyis szerényebb volt a biológiai életszínvonala, több magyarázat is adható:

1. Felmerülhet, hogy a különbségnek egyszerűen genetikai okai voltak. Csakhogy a mai tudásunk szerint a testmagasság csak igen nagy „ráhagyással” rögzített genetikailag, a termet húsz százaléka a külső körülményeken múlik. Ráadásul már a századfordulós antropológiai munkákból is jó érvek meríthetőek e magyarázat ellenében, hiszen már ekkor kiderült, hogy a zsidók testmagassága rendre jobban hasonlít keresztény szomszédjaik testméretére, mint más országok zsidóiéra.³⁵ *Joseph Jacobs* és *Isidore Spielmann* galtoni mintára készült londoni vizsgálata pedig kiderítette, hogy a West End-i zsidók képesek voltak elérni azt a testmagasságot, amit a *Galton* által mért angol elit elért.³⁶

2. A jövedelemszint megnövekedése a rendelkezésre álló táplálék mennyiségének (főleg fehérjedúságának) esésével és ezáltal a középtermet csökkenésével járhat az önellátó agrártársadalmak kommercializálódásakor is. Amint ugyanis a piacon értékesíthetővé válnak a mezőgazdasági termékek – mondjuk így –, a gazdálkodók gyermekeinek már versengeniük kell

³⁵ *Maurice Fishberg* 1911: 38–46.

³⁶ *Joseph Jacobs – Isidore Spielmann* 1891.

a táplálékért a városi fogyasztókkal, míg addig mindent ők ehetek meg.³⁷ A jelenséget és testi következményeit a századfordulós Magyarországon is leírta a tejszövetkezetek kapcsán a társadalomtudományi irodalom,³⁸ mégis nagy képzelőtehetség kellene ahhoz, hogy ebben lássuk a zsidó alacsonyok okát, mivel sok mindent el lehet mondani a magyarországi zsidóság modern történetéről, de a legkevésbé talán éppen azt, hogy a piacba épp csak integrálódó agrártársadalmat képezett volna.

3. Felmerülhet, hogy oksági kapcsolat van az imént elemzett, zsidókra kivetett magas hitközségi terhek és a biológiai hátrányuk között. Elképzelhető, hogy a hitközségi adók, adományok nagysága, a vallásos előírások költsége miatt nem maradt elég jövedelme a zsidó családoknak gyermekeik megfelelő étkeztetésére. Ez azonban két okból sem hihető elképzelés. Ha a zsidóknak valóban ilyen elemi nehézséget okozott volna vallásuk felárának megfizetése, akkor ennek előbb-utóbb tömeges kitéréshez kellett volna vezetnie. Az átkeresztelkedés természetesen mindennapos jelenség volt a modern Magyarországon, csak hogy a kitérés tapasztalattörténetével foglalkozó kutatóknál még csak nem is találkoztam azzal a felvetéssel, hogy bárki éhségében vedlett volna át keresztényé.³⁹ Nem is lett volna megfontolt így cselekedni annak, akinek kielégítetlenek voltak a táplálkozási igényei, ugyanis teljesen félreértjük a hitközségi terhek természetét, ha csupán megfizetendő költségnek tekintjük. A zsidó közösségek kimunkált jóléti intézményrendszereket hoztak létre, a befizetések döntő hányada a szegényeknek nyújtott, gyakran élelmiszerben adott szolgáltatásokra ment,⁴⁰ ráadásul a szolidaritás nemcsak a redistribúciónál, de az adó kiszabásánál is elsőrangú szempont volt.⁴¹ A hitközségnek befizetett összegek a szegényeket tehát nem, vagy csak alig terhelték, de mindenekelőtt az ő javukat szolgálták, tehát ezek az összegek éppenséggel a zsidó testmagassági hátrány mérsékléséhez járultak hozzá, nem pedig okozták azt.

4. Végül egyetlen hipotézis marad, amire nem találunk cáfolatot. Az, amely azon alapul, hogy a testmagasság a gazdagok jómódját alulbecsülve fejezi ki. Azért bizonyult tehát kisebbnek a zsidó termet a keresztényekénél, mert egyrészt a zsidók közt sok olyan diák volt, aki szülei anyagi jóléte folytán elérte testmagassága genetikai maximumát, és így a család gazdagságának jelentékeny része nem tudott megtestesülni bennük, vagyis ezek a tanulók nem voltak annyival magasabbak a keresztényeknél, mint amennyivel gazdagabbak voltak. Másrészt sok zsidó gimnazista viszont a keresztény tanulóknál kedvezőtlenebb anyagi körülmények közt élt, és táplálkozási igényeinek kielégítése nehézséget jelentett. Hiába volt tehát átlagosan nagyobb a zsidók jövedelme, a jövedelmi egyenlőtlenségek az iskolahasználó társadalomban élesebbek voltak a zsidóságon belül, mint a keresztények között, ami összességében az izraeliták alacsonyabb biológiai életszínvonalát eredményezte.

*
**

Mindent összevetve a zsidók és keresztények közötti vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségekre vonatkozó sztereotípiák csak egy jelentős megszorítással voltak igazak a modern Magyarországon, tudniillik a zsidók átlagjövedelme valóban magasabb volt a keresztényekénél, ám a jövedelemel-

³⁷ John Komlos 1994: 10–11., John Komlos 2006a: 274.

³⁸ Lásd Leopold Lajos: A paraszty gyermek és a tehéntej című írását 1905-ből (Leopold Lajos 1917.). – Leopold gondolatmenetét elemzi: Csekő Ernő 2007.

³⁹ Lásd Konrád Miklós 2007.

⁴⁰ Lásd a pesti neológ hitközség példáját (Frojimovics Kinga 2008: 135–146., 237–244.).

⁴¹ Vö. Szűcs László 1993: 159., Matolcsy Máttyás 1938: 87–88.

oszlásuk a jelek szerint szélsőségesebben egyenlőtlen volt. Hogy kissé gúnyolódjak a térfoglalási diskurzus retorikáján: a zsidó térhódítás olyan erőteljes volt, hogy a zsidók nemcsak a gazdagok, de alighanem a szegények közt is felülreprezentáltak voltak, azaz köztük arányaiban több volt a gazdag, de a szegény is. Sajátosan a zsidók zsidóságához kötődő jólét tehát nem figyelhető meg, hiszen az izraeliták egy jelentékeny részének még akkora tehetsége sem volt az anyagiak megszerzésében, mint az iskolahasználó alsóbb rétegekhez tartozó keresztényeknek. Következésképp felettebb ingatag talajon áll minden olyan kísérlet, amely a zsidók és keresztények közötti társadalmi egyenlőtlenségek kitermelődését valamiféle jellegzetesen zsidó jövedelemszerzési képességre, vagyonfelhalmozási hajlandóságra építve magyarázza. Hogy világos, bár leegyszerűsítő legyek: semmi okunk azt gondolni, hogy a zsidók jók, jobbak voltak a kapitalizmusban.

Források

Levéltári források

Berze Nagy János Gimnázium Könyvtárának Irattára, Gyöngyös (BNJGKI),
Érettségi anyakönyvek
Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltára (CsML MF),
VIII. 51. Makói Állami Gimnázium iratai
ELTE Egyetemi Levéltár (ELTE EL),
27/c. A Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgymnasium iratai
Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Fióklevéltára (GyMSML MF),
VIII. 56. A Magyaróvári Kegyesrendi Gimnázium iratai
Hadtörténelmi Levéltár (HL),
II. 1357. Az egri 20. honvéd kiegészítő területi parancsnokság iratai
Heves Megyei Levéltár (HML),
VIII-54. A Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium iratai
Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL),
B. I. Kecskeméti Református Főgimnázium iratai
Zala Megyei Levéltár (ZML),
VIII. 55. A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium iratai

Nyomtatott források

Badics Ferencz (szerk.): A Magyar Királyi Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgymnasium értesítője az 1899/1900. iskolai évről. Budapest 1900.
Badics Ferencz (szerk.): A Magyar Királyi Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgymnasium értesítője az 1900/1901. iskolai évről. Budapest 1901.
Badics Ferencz (szerk.): A Magyar Királyi Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgymnasium értesítője az 1901/1902. iskolai évről. Budapest 1902.

- Fábián Gábor*: Vezércikk. (Zsidó-emancipatio.) Pesti Hírlap (1844) 349. (Kossuth Lajos hírlapírói munkássága. CD-ROM. Budapest 2003)
- Illyefalvi Lajos (szerk.)*: Vagyonadóval megrótt egyének száma és vagyona a székesfővárosban. Statisztikai Közlemények (1937) 90.2. Budapest 1939a.
- Illyefalvi Lajos (szerk.)*: Jövedelemadóval megrótt egyének száma és jövedelme a székesfővárosban. Statisztikai Közlemények (1937) 90.3. Budapest 1939b.
- Illyefalvi Lajos (szerk.)*: Az általános kereseti adóval megrótt egyének száma és jövedelme a székesfővárosban. Statisztikai Közlemények (1937) 90.4. Budapest 1939c.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1899–900-ik iskolai évről. Kecskemét 1900.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1900–901-ik iskolai évről. Kecskemét 1901.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1901–902-ik iskolai évről. Kecskemét 1902.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1902–903-ik iskolai évről. Kecskemét 1903.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1903–904-ik iskolai évről. Kecskemét 1904.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1904–905-ik iskolai évről. Kecskemét 1905.
- Katona Mihály (szerk.)*: A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1905–906-ik iskolai évről. Kecskemét 1906.
- Kossuth Lajos*: Kossuth Lajos iratai. Szerk. *Kossuth Ferenc*. Budapest 1902.
- Kossuth Lajos*: Kossuth Lajos összes munkái. VI. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. Szerk. *Barta István*. Magyarország újkori történetének forrásai. Budapest 1966.
- Löw Leopold*: Nyílt levél a' zsidóemancipatio ügyében. Pesti Hírlap (1844: 357.) Kossuth Lajos hírlapírói munkássága. CD-ROM. Budapest 2003.
- Matolcsy Mátyás*: A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. A Magyar Gazdaságkutató Intézet különkiadványai 14. Budapest 1938.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1901–1902-ik tanévről. Zalaegerszeg 1902.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1902–1903-ik tanévről. Zalaegerszeg 1903.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1903–1904-ik iskolai évről. Zalaegerszeg 1904.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1904–1905-ik iskolai évről. Zalaegerszeg 1905.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenegyedik értesítője az 1905–1906-ik iskolai évről. Nagykanizsa 1906.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenkettedik (XII.) értesítője az 1906–1907-ik iskolai évről. Zalaegerszeg 1907.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenharmadik (XIII.) értesítője az 1907–1908-ik iskolai évről. Zalaegerszeg 1908.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizennegyedik (XIV.) értesítője az 1908–1909-ik iskolai évről. Zalaegerszeg 1909.
- Medgyesi Lajos (szerk.)*: A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenötödik (XV.) értesítője az 1909–1910-ik iskolai évről. Alsólendva – Muraszombat 1910.

- Medgyesi Lajos (szerk.):* A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenhatodik (XVI.) értesítője az 1910–11. iskolai évről. Alsólendva – Muraszombat 1911.
- Medgyesi Lajos (szerk.):* A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenhetedik (XVII.) értesítője az 1911–12. isk. évről. Nagykanizsa 1912.
- Medgyesi Lajos (szerk.):* A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizennyolczadik (XVIII.) értesítője az 1912–1913. isk. évről. Nagykanizsa 1913.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1931. II. füzet. Budapest 1931.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1932. III. füzet. Budapest 1932.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1933. IV. füzet. Budapest 1933.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1934. V. füzet. Budapest 1934.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1935. VI. füzet. Budapest 1935.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1936. VII. füzet. Budapest 1936.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1937. VIII. füzet. Budapest 1937.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1938. X. füzet. Budapest 1938.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1939. XI. füzet. Budapest 1939.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1940. II. füzet. Budapest 1940.
- N. N. (szerk.):* Adóstatisztika. 1941. XIII. füzet. Budapest 1941.
- Németh Illés (szerk.):* A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1909–1910. iskolai évről. Gyöngyös 1910.
- Németh Illés (szerk.):* A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről. Gyöngyös 1911.
- Németh Illés (szerk.):* A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1911–1912. iskolai évről. Gyöngyös 1912.
- Németh Illés (szerk.):* A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről. Gyöngyös 1913.
- Németh Illés (szerk.):* A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1913–1914. iskolai évről. Gyöngyös 1914.
- Rappensberger Vilmos (szerk.):* A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1900–1901. tanévről. Győr 1901.
- Rappensberger Vilmos (szerk.):* A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1901–1902. tanévről. Győr 1902.
- Rappensberger Vilmos (szerk.):* A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1902–1903. tanévről. Győr 1903.
- Tóth Sándor (szerk.):* A Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium 1896–1897. évi II. értesítője. Szeged 1897.
- Tóth Sándor (szerk.):* A Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium 1897–1898. évi III. értesítője. Szeged 1898.
- Tóth Sándor (szerk.):* A Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium 1898–1899. évi IV. értesítője. Makó 1899.
- Tóth Sándor (szerk.):* A Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium 1899–1900. iskolai évi V. értesítője. Makó 1900.
- Tóth Sándor (szerk.):* A Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium 1901–1902. iskolai évi VII. értesítője. Makó 1902.

Hivatkozott irodalom

- Aschheim, Steven A.*: Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800–1923. Madison 1982.
- Aschoff, Diethard – Hiemeyer, Martin*: The Physical Stature of Jewish Men in the German Principality of Salm 1802–1807. *Economics and Human Biology* 7. (2009: 1.) 107–108.
- Bolgár Dániel*: Mese a zsidó jólétről a mai magyar történetírásban. *Magyar Naranccs* (2014: 26.)
- Bolgár Dániel*: Wealthier Jews, Taller Gentiles: Inequality of Income and Physical Stature in Fin-de siècle Hungary. *Economics & Human Biology* (2013: 11.) 4. 433–435.
- Csekő Ernő*: A tejszövetkezetek kedvezőtlen hatása a parasztgyermek tejfogyasztásának alakulására. (Egy múlt század eleji szociológiai felmérés tanulságai.) In: A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 18.) Szerk. *Hudi József*. Budapest–Pápa 2007. 139–158.
- Fellner Frigyes*: Egyházi adó. In: *Közgazdasági lexikon*. I. kötet. Szerk. *Halász Sándor – Mandelló Gyula*. Budapest 1895. 538–540.
- Fishberg, Maurice*: The Jews. A Study of Race and Environment. London – New York 1911.
- Frojimovics Kinga*: Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950. Budapest 2008.
- Halmos Károly*: Az egyszázalékos támogatás és a száz évvel ezelőtti egyházi adó. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. *Halmos Károly et al.* Budapest 2009. 504–513.
- Halmos Károly*: Felekezeti adók – regionális különbségek. In: Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi győri konferenciájának kötete. Rendi társadalom – polgári társadalom 25. Szerk. *Lukács Anikó*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest 2013. 88–95.
- Jacobs, Joseph – Spielmann, Isidore*: The Comparative Anthropometry of English Jews. In: *Jacobs, Joseph*: Studies in Jewish Statistics. Social, Vital and Anthropometric. London 1891. 75–88.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Osiris zsebkönyvtár, Budapest 2001.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Self-financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews. Budapest – New York 2004.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése. Budapest 2005.
- Karády Viktor*: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910). In: *Uő.*: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Replika könyvek 3. Budapest 1997. 169–194.
- Karády Viktor*: Jewish Over-Schooling Revisited. The Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime. In: Jewish Studies at the Central European University. Public Lectures. 1996–1999. Szerk. *Kovács András – Andor Eszter*. Budapest 2000. 75–91.
- Karády Viktor*: Zsidóság Budapesten a 20. század első felében. Szociológiai bevezetés. *Budapesti Negyed* (2008: 16.) 59. 83–108.
- Komlos, John*: Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. An Anthropometric History. Princeton 1989.

- Komlos, John*: The Standard of Living of Jews in Austria–Hungary: the Anthropometric Evidence, 1860–1920. In: *Jews in the Hungarian Economy. 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Szerk. *Silber, Michael K.* Jerusalem 1992. 127–134.
- Komlos, John*: Az antropometrikus történetírás jelentőségéről. *Aetas* (1994: 9.) 3. 5–16.
- Komlos, John*: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. Ford. *Bolgár Dániel*. *Aetas* (2006a: 21.) 2–3. 268–283.
- Komlos, John*: „...az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását”. Beszélgetés John Komlossal. Az interjút készítette: *Benda Gyula*. *Aetas* (2006b: 21.) 2–3. 257–264.
- Konrád Miklós*: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* (2007: 49.) 3. 373–402.
- Kopczyński, Michał*: The Physical Stature of Jewish Men in Poland in the Second Half of the 19th Century. *Economics and Human Biology* (2011: 9.) 203–210.
- Lengyel György*: A multipozicionális [sic!] gazdasági elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból. *Történelmi elít kutatások*. Budapest 1993.
- Leopold Lajos, ifj.*: A parasztyermek és a tehéntej. In: *Leopold Lajos, ifj.*: Elmélet nélkül. *Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Budapest 1917. 155–178.
- McCagg, William O.*: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder 1972.
- Penslar, Derek Jonathan*: *Shylock's Children. Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. Berkeley–London 2001.
- Ruppin, Arthur*: *The Jews in the Modern World. Studies in Modern History*. London 1934.
- Schweitzer Gábor*: A virilizmus és a „zsidókérdés” az 1920-as évek törvényhatósági reformjai tükrében. In: *Az antiszemitizmus alakváltozásai. Tanulmányok*. Szerk. *Paksy Zoltán*. Zala Megyei Levéltár 2005. 59–105.
- Sombart, Werner*: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig 1911.
- Szántay Antal*: Testmagasság és ipari forradalom. *BUKSz* (1992: 4.) 3. 320–326
- Szűcs László*: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt (1937. november 11.). *Levéltári Közlemények* (1993: 64.) 1–2. 143–164.
- Ungár Richárd*: *Új mesék a Dob utcából. Humoros történetek*. Budapest 2006.
- Ungváry Krisztián*: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest 2013.
- Weber, Max*: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. *Józsa Péter – Lissauer Zoltán – Somlai Péter*. *A társadalomtudomány klasszikusai*. Budapest 1995.